

ГЛАСНИК

српског археолошког друштва

JOURNAL OF THE SERBIAN
ARCHAEOLOGICAL SOCIETY

Број
Volume 30

2014

Београд



Belgrade

ГЛАСНИК СРПСКОГ АРХЕОЛОШКОГ ДРУШТВА

Уредник: Ђорђе Јанковић

Редакциони одбор: Софија Петковић, Мирко Пековић, Дејан Радичевић, Андреј Обломски (Москва), Анастасиос Антонарас (Солун), Роберт Вејлон (Ан Арбор)

За издавача: Драгана Антоновић

Издавач: Српско археолошко друштво, Чика Љубина 18–20, Београд

Лектура и коректура: Александра Шуловић

Лектура текста на енглеском: Драган Марјановић

Прелом: Кристијан Релић

Штампа: Colorgrafx, Београд

ISSN 0352-5678

УДК 902(497.11)

JOURNAL OF SERBIAN ARCHAEOLOGICAL SOCIETY

Editor: Đorđe Janković

Editorial board: Sofija Petković, Mirko Peković, Dejan Radičević, Andrey Oblomsky (Moscow), Anastassios Antonaras (Thessaloniki), Robert Whallon (Ann Arbor)

Publisher's representative: Dragana Antonović

Journal of Serbian Archaeological Society is a peer-reviewed periodical published annually by: Serbian Archaeological Society, Čika Ljubina 18–20, Belgrade, Serbia

Proof reading: Aleksandra Šulović

Proof reading (english text): Dragan Marjanović

Layout: Kristijan Relić

Printed by: Colorgrafx, Belgrade

Штампање часописа финансирало је Министарство културе и информисања Републике Србије.

The Journal was published with financial support of the Ministry of Culture and Information of the Republic of Serbia

САДРЖАЈ CONTENTS

ИСТРАЖИВАЧКИ РАДОВИ И РАСПРАВЕ RESEARCH PAPERS AND TREATISES

Р. Балабан: Алабастер у винчанској култури на простору Србије	7
R. Balaban: Alabaster findings in the Vinča Culture in Serbia	26
М. Војвода, М. Јовић: Представе Хоноса и Виртуса на римском републиканском и царском новцу	31
M. Vojvoda, M. Jović: Depictions of Honos and Virtus on Roman Republican and Imperial coins	45
Б. Миловановић: Иконе подунавских коњаника од мермера из Горње Мезије	51
B. Milovanović: Marble Icons of Danubian Horsemen from Upper Moesia	80
Г. Јеремић, Т. Чершков, Д. Вуловић: Гроб богате грађанке из касноантичког Наиса (Naissus)	83
G. Jeremić, T. Čerškov, D. Vulović: Grave of a wealthy female citizen from the Late Roman Naissus	105
М. Радишић: Позносредњовековне копче западног порекла на централном Балкану	109
M. Radišić: Late Medieval buckles of Western origin from the Central Balkans	131
Ђ. Јанковић: Козник, замак кнеза Лазара – нека запажања	133
Đ. Janković: Koznik, the castle of Prince Lazar – some observations	149

ИСКОПАВАЊА И РЕКОГНОСЦИРАЊА EXCAVATIONS AND SURVEYS

А. Булатовић, Д. Милановић: Велика Хумска Чука, истраживања 2009. године – прилог проучавању стратиграфије енеолита и бронзаног доба у југоисточној Србији	163
------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------	-----

A. Bulatović, D. Milanović: Velika Humska Čuka, excavations in 2009 – contribution to the study of stratigraphy of the Copper and the Bronze Ages in Southeastern Serbia	183
--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------	-----

ИЗ АРХЕОЛОШКИХ ЗБИРКИ FROM ARCHAEOLOGICAL COLLECTIONS

П. Пејић: Вотивни натпис из Великог Суводола код Пирота – прилог проучавању култова и топонимије у области Туреса	189
P. Pejić: Votive inscription from Veliki Suvodol near Pirot - a contribution to the study of cults and toponymy in the Tures area	205
S. Stojanović: Craving for fish sauce. A note on food supply in Upper Moesia	207
С. Стојановић: Потреба за риблим сосом. Белешке о снабдевању храном у Горњој Мезији	217
И. Косановић: Оловни оквир огледала са натписом из Дијане (Diana) – тоалетни прибор или предмет апотропејског карактера?	219
I. Kosanović: A lead mirror frame with an inscription from the Diana fortress – a toilet article or an apotropaic object?	229
М. Митић: Златни медаљон из римског утврђења <i>Pontes</i>	231
M. Mitić: Golden pendant – medallion from the Roman fort of <i>Pontes</i>	244

МУЛТИДИСЦИПЛИНАРНИ ПРИЛОЗИ MULTIDISCIPLINARY CONTRIBUTIONS

Ј. Шарић, С. Ерић, К. Шарић: Прилог проучавању „белих стена различитог постанка” на примеру материјала са неолитског локалитета Масинске њиве	247
J. Šarić, S. Erić, K. Šarić: Contribution to the investigation of „white stones of different origin” – material from the eneolithic site of Masinske njive as an example	257

**СЕСИЈА „УНИШТАВАЊЕ АРХЕОЛОШКЕ БАШТИНЕ”
SESSION “DESTRUCTION OF ARCHAEOLOGICAL HERITAGE”**

Сесија „Уништавање археолошке баштине у Србији”, одржана на XXXVII скупштини и годишњем скупу Српског археолошког друштва у Крагујевцу, 10. октобра 2014. године (А. Црнобрња)	259
М. Каличанин Крстић, М. Грковић, П. Вукашиновић: Проблем уништавања археолошких налазишта и покретног археолошког материјала приликом нелегалних ископавања	263
М. Kaličaniin Krstić, М. Grković, P. Vukašinović: The problem of destruction of archaeological sites and movable finds by illegal excavations	272
Ј. Кузмановић-Цветковић: Уништавање археолошке баштине у топличком крају	273
J. Kuzmanović-Cvetković: Destruction of archaeological heritage in the Toplica region	287
П. Пејић: Од Поп Мартина до трокута и крикова у југоисточној Србији ..	289
P. Pejić: From Father Martin to a triangle and screams in Southeastern Serbia ..	303
В. Видосављевић: Девастација археолошког наслеђа на подручју Новог Пазара, Тутина и Сјенице	305
V. Vidosavljević: Devastation of archaeological heritage on the area of Novi Pazar, Tutin and Sjenica	316
В. Вучковић: „...Овде још неко копа...” или како уништити сопствено културно наслеђе на примеру средњег Поморавља	319
V. Vučković: “...There’s somebody else digging here...” or how to destroy your own cultural heritage in the case of the Middle Morava Valley	335
М. Лазић: Римски пут <i>Via militaris</i> и Мало Кале код Димитровграда као пример девастације истражених археолошких налазишта на коридору Е-80	337
М. Lazić: The Roman road <i>Via Militaris</i> and Malo Kale near Dimitrovgrad – an example of devastation of investigated archaeological sites on Corridor E-80	348
Б. Племић: Образовање као неопходан услов превенције и очувања археолошке баштине у Србији	353

B. Plemić: Education as a necessary condition for the prevention and preservation of archaeological heritage in Serbia	360
T. Бенцаревић: Предлог мера за унапређење заштите културног наслеђа ..	363
T. Bendžarević: Recommendation of measures for improving the protection of the cultural heritage	370

ПРИКАЗИ REVIEWS

Драгица Премовић-Алексић, <i>Археолошка карта Новог Пазара, Тутина и Сјенице</i> , Музеј „Рас”, Нови Пазар 2014. (С. Дерикоњић)	373
------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------	-----

IN MEMORIAM

Миодраг Сладић (1948–2013) (М. Јевтић)	377
Шаролта Јоановић (1940–2014) (Ј. Бакић)	381
Марин Брмболић (1948–2014) (В. Манојловић–Николић)	385
Перо Праштало (1970–2014) (Д. Радичевић)	389

ОЛОВНИ ОКВИР ОГЛЕДАЛА СА НАТПИСОМ ИЗ ДИЈАНЕ (DIANA) – ТОАЛЕТНИ ПРИБОР ИЛИ ПРЕДМЕТ АПОТРОПЕЈСКОГ КАРАКТЕРА?

Ивана Косановић

Археолошки институт, Београд

e-mail: ivana.kosanovic@yahoo.com	Оригиналан научни рад
Примљено: 7. 10. 2014.	УДК: 904:739(37)''02''
Прихваћено: 30. 6. 2015.	904:686.7''652''(497.11)

Апстракт: *Оловни оквир за конвексно стаклено огледало откривен је приликом систематских археолошких ископавања утврђења Дијана (Diana), на простору војних барака. На оквиру се налази натпис *utere felix bene*, као и декорација у виду срцоликих листова, винове лозе и гроздова. Претпоставља се да су предмети слични овом, због веома малих димензија самог огледала, као и због кртог материјала од кога су израђени, вероватно имали другу функцију, и да нису коришћени као део тоалетног прибора, већ пре као амулети, вотивни дарови, или су везани за фунерарни контекст. Сам натпис вероватно указује на апотропејску намену огледала.*

Кључне речи: *Diana, олово, оквир, огледало, VTERE FELIX BENE, III век*

У оквиру утврђења Караташ – *Diana*, недалеко од Кладова, током дугогодишњих систематских археолошких истраживања, пронађено је више римских огледала и оквира за огледала. Посебно је занимљив оквир са натписом откривен 1987. године, документован као С-1801 (сл. 1). Нађен је унутар утврђења, на простору војних барака, у југозападном сектору тврђаве, односно у сонди 58/86, испод основе VI, на коти 66,76 м. Ради се о слоју датованом између постсеверијанске епохе и тетрархијске фазе, односно у средину и другу половину III века. У слоју преовлађује новац Галијена и Клаудија Готског, али се јавља и новац других војничких царева.¹

Ради се о оловном, скоро квадратном оквиру, димензија 5,7 x 5,5 цм, изливеном у једноделном калупу. У средини рама се налази кружни отвор, пречника 2,8 цм и ширине око 1 цм. Уз горњу ивицу се протеже натпис

¹ Овом приликом захваљујем Јелени Ранков Кондић, руководиоцу пројекта „Ђердап-пројекат Дијана” и управници Археолошког музеја Ђердапа у Кладову, која је била љубазна да ми уступи налаз за публикување и пружи неопходне податке о њему.



Сл. 1. Оловни оквир огледала из Караташа – Дијана (цртеж В. Димић)

Fig. 1. A lead mirror frame from Karataš – Diana (drawing by V. Dimić)

utere fel[ix], али није у потпуности паралелан с њом, већ се помало спушта надесно. У горњем десном углу се налази оштећење. Оквир је засечен, од слова E (у речи *utere*) и спушта се испод слова FEL надоле, док део оквира у самом горњем десном углу (где би се највероватније налазила слова I и X) недостаје. У овом делу, оквир је помало деформисан. Са оба краја натписа спушта се по један срцолики лист (бршљан), који потом прелази у витице винове лозе, а она се спушта уз отвор за огледало, све до доње стране рама, и завршава се по једним гроздом, сачињеним од рељефних перли које образују гроздове. Између гроздова се налази натпис *bene*. Око самог отвора се уочава испупчени профилисан прстен, украшен косим линијама, док је око њега још један прстен, оивичен једном рељефном линијом, такође украшен косим линијама, само супротног смера. Задња страна оквира је равна и неукрашена. На њој се једино уочава жлеб за уметање стакла огледала, које није сачувано.

Натпис на огледалу је рељефно изведен. Уз горњу ивицу рама се чита *utere fel[ix]*, а уз доњу *bene*. Између слогова BE и NE је нешто већи размак него између других слова. На основу простора који постоји између слова L и десне ивице, као и на основу налаза из Стојника (в. даљи текст), може

се са великом сигурношћу претпоставити да је била исписана цела реч *felix*, а не само скраћеница *fel(ix)*. Слова су доста правилна, висине 0,6–0,8 цм. V је симетрично изведено и за нијансу је веће од осталих слова. Код слова T је попречна црта нешто дужа и помало извијена нагоре. Слова E имају доста кратке, али једнаке попречне црте. Код R је коса црта незнатно извијена нагоре, а код слова F је горња попречна црта такође искошена нагоре, што се јавља на натписима III века. L и X нису сачувани, али се претпоставља да је, као на примерку оквира огледала из Стојника, L имало хоризонталну црту искошену надоле, а да се код слова X косе црте секу под оштрим углом, што су такође карактеристике натписа III века (Петровић 1975, 108–121).

Оловна огледала могу бити округла, вишеугаона и правоугаона, са дршком или без ње. Величина, као и пречник стакла за огледање варирају. Примерци оквира огледала квадратног облика, на територији Србије, пронађени су у Хртковцима (Даутова Рушевљан 2006, 347, кат. 13), Виминацијуму (Крунић 2000, 12, кат. 66–74, 86–88; Спасић 1996, кат. 22, 23), на Космају (Величковић 1959, 59, 60), у Јагодин мали, Ниш (*Naisus*) (Чершков и др. 2014, 35–64; Јеремић 2014, кат. 99), на некрополи на излазници митровачке петље (Милошевић 1995, 202), као и у гробници у Новим Бановцима (Милошевић 1979, 117).

Рам за огледало, идентичан у свим детаљима, димензија 5,8 x 5,5 цм, откривен је на налазишту Губеревац–Стојник на Космају.² Оквир огледала из Стојника је на основу других налаза са локалитета и околине, као и аналогije из Интерцисе, опредељен као не млађи од средине III века (Величковић 1959, 59, 60). У гробовима Интерцисе откривена су три слична примерка, а један од примерака је пронађен у гробу са новцем Гордијана III (238–244) (Fitz 1957, 389). Осим оквира из Интерцисе, у Националном музеју у Будимпешти постоји више налаза огледала са овим натписом, међутим, они су у Музеј доспели преко откупа, па није познато њихово место налаза нити контекст (Németh and Szabó 2010, cat. 13–19).

Мотив лозе се на оквирима огледала јавља крајем II и траје све до IV века. Веома је чест и на надгробним споменицима. Од II до III века се на простору Паноније и Горње Мезије јавља у различитим формама. Овај мотив је чест и у зидном сликарству касноантичких гробница Виминацијума (Кораћ 2007, 19–22; Спасић 1996, 32). Декоративни мотиви попут витица

² Оквир је пронађен током систематских археолошких истраживања римског кастела у Стојнику 1913. године, којима је руководио Никола Вулић, али је документација уништена за време Првог светског рата, тако да не постоје подаци о археолошком контексту. Предмет је, уз још неке налазе, предат 1926. године Народном музеју у Београду (Величковић 1959, 59).

винове лозе и гроздова, присутни су, поред оквира огледала из Дијане и Стојника, и на другим оквирима из Србије (Даутова Рушевљан 2006; Крунић 2000; Milovanović 2008; Спасић 1996).

На основу досадашњих сазнања, може се претпоставити и локална производња, односно постојање радионица за израду оваквих огледала на територији Србије. Примерци са Гомолаве и Хртковаца пронађени су на простору где је лоцирана некропола. На Гомолави су скоро сви примерци пронађени на приближно истој локацији, што би указивало на локалну производњу (Даутова Рушевљан 2006, 338, 339; Dautova Ruševljan i Brukner 1992, 60–61). У Виминацијуму (на локацији Чаир) такође је уочена велика концентрација налаза оловних предмета, па је могуће постојање радионице у оквиру насеља уз војни логор, али уколико се узме у обзир о каквим предметима је реч, могуће је и да су предмети заправо инвентар неког култног места или светилишта (Поповић 1992а, 30, 46).³

Велики број оловних огледала у источном делу Римског царства указује на могућност да је свака провинција имала свој центар производње. Радионице су вероватно прихватале један облик са утврђеним или приближним димензијама, а могуће је и да се ради о путујућим плумбаријусима (Крунић 2000, 13). Стилско-декоративне сличности са налазима Дакије, Тракије, Паноније, упућују на балканско-подоунавски круг, с тим што се виминацијумски примерци, чија радионица почиње да ради већ у II веку, могу издвојити у засебну групу (Спасић 1996, 41–42).

Не постоји јединствено мишљење о намени минијатурних оловних огледала. Поред тумачења да се ради о предметима уобичајеним за окултне праксе, фетише у култовима и ритуале, постоји и претпоставка да је реч о сувенирима (Kouzov 2002, 97). Ручна правоугаона огледала су се можда чувала у кожним футролама (Крунић 2000, 11) или су причвршћивана са унутрашње стране поклопаца кутија за медицинске или козметичке предмете (Kouzov 2002, 97). Према другом мишљењу о намени ових предмета, они представљају врсту амулета, које је у почетку користила војска из источних провинција, а касније их прихватило локално становништво, нарочито у III и IV веку (Даутова Рушевљан 2006, 340).

Рефлектујућа површина на минијатурним оловним огледалима је врло мала, углавном не већа од 2 цм у пречнику, тако да је мало вероват-

³ Ради се о више икона култа подонавских коњаника, оквирима за огледала, привесцима, перлама, амулетима, минијатурним секирама и кесерима, и статуетама богиња (Поповић 1992а, 29–56).

но да су заиста коришћени за огледање. Такође, олово је превише мекан и ломљив метал, па такви предмети не би били погодни за свакодневну употребу. Овакви налази у гробовима се зато пре могу протумачити као гробни прилог него предмет личне употребе. Могуће је да су оваква огледала израђивана баш од олова, не само зато што је оно јефтиније и лако за обликовање, већ и због боје и тежине олова, који су се традиционално повезивали са загробним животом и магијом (Németh and Szabó 2010, 101–102). Символика огледала је изузетно богата. Према старој германској речи *scucar*, то је предмет који задржава сенку (von Franz 1995, 182). Сенка је често изједначавана са душом, па се и одраз лика у огледалу могао посматрати као одраз душе. Огледало је било и један од култних предмета у свадбеним и погребним обичајима, а имало је улогу и у врачању и гагању. Сматра се како соларним, тако и лунарним симболом. Претпоставља се и да је одређеним данима ношено покојнику, уз друге дарове, вероватно да би се у њима појавио лик покојника, односно представљало је средство комуникације између света мртвих и света живих (Спасић 1996, 44, 46).

У провинцијама средњег Подунавља, оквири огледала се углавном проналазе у гробовима. Пошто су у гробовима проналажени и други предмети који су служили за улепшавање, једна од могућности је да се оквири повежу с њима. У Панонији се засада јављају само у женским гробовима, па истраживачи претпостављају да су служила као магијски или ритуални предмети који је требало да олакшају душама жена прелазак у свет мртвих (Németh and Szabó 2010, 101, 112). Помоћу одраза у огледалу, душа је требало да се лакше ослободи материјалних остатака, а светлост коју огледало апсорбује је осветљавала пут покојнику ка његовом новом боравишту (Спасић 1996, 45). Квадратни оловни оквири пронађени су у гробници у Новим Бановцима (Милошевић 1979, 117), као и у једном гробу на некрополи на излазу митровачке петље (Милошевић 1995, 202). На простору Мезије, оловна огледала су пронађена у десетак гробова у Виминацијуму (углавном у гробовима са спаљеним покојницима, али неколико примерака потиче из гробова са инхумираним покојницима). У већини случајева се ради о особама женског пола или дечјег узраста (Milovanović 2008, 121). Један оквир је пронађен и у гробу у Јагодин мали, и највероватније је припадао девојци од 6–7 година (Чершков и др. 2014, 37).

Према досадашњим сазнањима, минијатурна огледала су проналажена и у светилиштима, и то оним посвећеним женским култовима, као вотивни дарови (Barrata 2009a, 67–74). Ова огледала су вероватно предста-

вљала тзв. вотивни уговор, на основу којег би се обезбедила наклоност богова, у овом случају богиња, или се изражавала захвалност божанству за већ добијену помоћ. Предмет је представљао симбол размене између смртника и божанства (Sobin 2000, 177). Углавном се ради о посветама Афродити, Венери, Селени, Изиди, Хери или нимфама (Barrata 2009a, 67–74). У јужној Галији је такође откривено неколико примерака оквира са натписима посвећеним Афродити или Селени (Sobin 2000, 175). У рушевинама светилишта у Сучидави откривен је депо огледала, датован у II–III век. Огледала нађена у овом контексту протумачена су као вотивни дарови, и то посвећени нимфама, Венери, Хери и Деа Сирији (Tudor 1959, 425–426).

Други натписи на оквирима такође указују на женске карактеристике. Јављају се и посвете прелепој (женској) души (*ΨΥΧΗ ΚΑΛΗ*) или прелепој жени (*ΔωΡΟΝ ΤΗ ΚΑΛΗ*), као и натписи *LAVINIA, SERVAS EROTI VOCAS*, и други (Barrata 2009b, 432–454; Németh and Szabó 2010, 102–108). Оквири са натписом *VTERE FELIX* и *VTERE FELIX BENE*, у овом контексту, могли би се повезати са тиме да реч *felix* може имати и значење плодан, родан. У Бугарској су до сада пронађени само примерци са натписима на грчком језику, док из Румуније и Мађарске има налаза и на латинском и на грчком језику (Kouzov 2002, 97–98). Из Србије, поред примерака са Космаја и Дијане, за сада постоји само још један оквир са натписом. Ради се о округлом оквиру из Виминацијума са натписом *utere felix* (Спасић 1996, 38, кат. 44).

На примерцима из јужне Галије и Сучидаве се јавља име мајстора (Sobin 2000, 177–178; Tudor 1959, 429). Занимљиво је да се име дедиканта никад не јавља (Sobin 2000, 178). Постоје примерци на којима и јасно пише да се ради о даровима у знак захвалности (в. Kouzov 2002).

Употреба грчког језика, који је углавном био непознат просечном власнику ових огледала, додатно је наглашавала магијска својства предмета. У II и III веку магијска пракса постаје популарна, и сматра се да је пореклом са Блиског истока, као и да су је жене легионара на том простору усвојиле и потом пренеле и у друге крајеве Римског царства (Sobin 2000, 179). У III веку је у Царству, под утицајем Истока, доста раширена и соларна теологија (Спасић 1996, 45).

Сматрало се да су ова огледала могла доспети у Панонију из Сирије, зато што су за њихову декорацију претпостављени оријентални узорци (Fitz 1957, 390). За огледало са Стојника понуђено је слично тумачење, пошто су у римским рудницама на Космају посведочена оријентална имена, између осталих и сиријска (Đušanić 1976, 110–111; Величковић 1959, 59).

Сам натпис *utere felix bene* („да се са срећом носи” или „да се са срећом користи”) на оквирима огледала указује на апотропејску улогу предмета. У прилог оваквој намени говори и то да је стакло у оквиру огледала често било троугаоног облика, што се повезује са тзв. профилактичким оком (Németh and Szabó 2010, 113).

Поменути натпис се, осим на огледалима, јавља и на прстењу (Поповић 1992b, 46, кат. 92), фибулама (Petković 2010), појасним гарнитурама (Radman-Livaja 2008; Redžić 2008), и другим предметима.⁴ Према месту првог налаза, појасне гарнитуре чији су окуви израђени у виду слова формуле *utere felix*, назване су тип Лион, и носили су их мушкарци, према досадашњим сазнањима. Претпоставља се да су дунавске провинције матична територија за ове гарнитуре.⁵ На територији Србије, налази овог типа гарнитура откривени су заседа само у Виминацијуму (Redžić 2008, 155–162) и Новим Бановцима (Radman-Livaja 2008, 295–308). На фибулама, натпис *utere felix* до сада је посведочен на лучним Т-фибулама (Petković 2010, тип 32/В), и на крстообразним фибулама (Petković 2010, тип 34/В).⁶ Занимљиво је да се на примерку лучне Т-фибуле из Народног музеја у Београду, на чијем је луку изведен мотив јелове гранчице, а дуж леве бочне стране натпис *utere felix*, у *niello* техници, јавља и мотив вреже, односно винове лозе, на десној бочној страни (Petković 2010, 241, kat. 1250). Овај тип фибула је налажен у војном контексту, у утврђењима и мањим фортификацијама на лимесу, а највише их је пронађено на некрополама Виминацијума и у оквиру утврђења Караташ – *Diana*. Ове фибуле су подједнако носили мушкарци и жене, а датоване су у другу половину III и почетак IV века (Petković 2010, 242–243).

Огледало из Караташа – *Diana*, иако тоалетни предмет, несумњиво је имало апотропејску намену, односно коришћено је као амулет, на шта указује пре свега натпис *utere felix bene*. С обзиром на то да не потиче из гроба,

⁴ Предмети са грчким натписима са *EYTYXI* такође би могли да се сврстају у предмете апотропејске намене, и карактеристични су за III век (Yangaki 2009, 249–250, 257).

⁵ Постоји хипотеза да су појасне гарнитуре овог типа носили искључиво војници, пре свега зато што је први откривен налаз био у оквиру гроба са наоружањем и војном опремом. Ову претпоставку оспорава налаз из Бугарске (Овчаров 1979, 33–46), где су окуви појаса откривени у гробу који је протумачен као гроб лекара, као и налази из Виминацијума. Окуви овог типа појасних гарнитура су у Виминацијуму такође пронађени у гробовима (Redžić 2008, 155–162).

⁶ Датују се у време Константина I и његове династије (Petković 2010, 262, kat. 1381). На овом типу фибула се јављају и други натписи, као што су помени августа, цезара и *vota*, и ти примерци се сматрају предметима пропагандне намене те се углавном везују за пропаганду у време Константина I и Лицинија (Petković 2010, 262).

нити светишта, већ из унутрашњости утврђења, и то са простора војних барака, могли бисмо, са резервом, претпоставити да је предмет могао да припада неком војнику. С друге стране, треба поменути и да је присуство жена евидентно у војним логорима чак и пре него што је Септимије Север 197. године укинуо забрану ступања у брак за војнике (в. Greene 2011). Такође, већина минијатурних огледала потиче из женских или дечјих гробова или из светишта посвећених женским култовима. У вези са тим, треба истаћи и да из Дијане потиче значајан број потенцијално женских налаза, најбројнијих у периоду III–IV века (Митић 2014, 47).⁷ Ако се узме у обзир ова чињеница, не може се потпуно искључити ни могућност да је оквир огледала из Дијане могао да припада и женској особи или детету.

БИБЛИОГРАФИЈА

- Baratta, Giulia.** 2009a. Uno specchio in piombo da Urbs Salvia. *Picus* 29: 67–74.
- Baratta, Giulia.** 2009b. La bella e lo specchio: alcune iscrizioni Greche su specchietti in piombo. In *Estudios de Epigrafia Griega La Laguna*, 427–454, ed. A. Martínez Fernández. La Laguna.
- Чершков, Тони; Јермић, Гордана и Вуловић, Драгана.** 2014. О једној занимљивој гробној целини из Јагодин мале, Ниш (Naissus). *Зборник Народног музеја у Нишу* 23. Ниш: 35–64.
- Даутова Рушевљан, Велика.** 2006. Римски предмети од олова из Срема. *ГСАД* 22: 333–352.
- Dautova Ruševljan, Velika i Brukner, Olga.** 1992. *Gomolava: rimski period*. Gomolava 3. Novi Sad: Vojvođanski muzej.
- Dušanić, Slobodan.** 1976. Deuxième partie: Le nord-ouest de la Mésie Supérieure. 95–121. In *IMS I=Inscriptions de la Mésie Supérieure*, eds. M. Mirković et S. Dušanić. Beograd.
- Fitz, Jenő.** 1957. Bleigegenstände. 384–397. In *Intercisa II: (Dunapentele). Geschichte der Stadt in der Römerzeit*, eds. M. R. Alföldi et al. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Greene, M. Elisabeth.** 2011. *Women and Families in the Auxiliary Military Communities of the Roman West in the First and Second Centuries AD*. A Dissertation. University of North Carolina at Chapel Hill. Faculty of Philosophy. Department of Classics. Dostupno na: <http://dc.lib.unc.edu/cdm/ref/collection/etd/id/3711> (Datum pristupa: 30. 09. 2014)

⁷ Ради се о 99 налаза накита (64 игле, 23 наруквице, 7 прстенова, 4 наушнице, 1 була) (Митић 2014, 47).

- Јеремиић, Гордана.** 2014. Оквир огледала. 114. У *Јагодин мала, касноантичка некропола*, ур. С. Поповић. Ниш: Народни музеј.
- Кораћ, Миомир.** 2007. *Slikarstvo Viminacijuma*. Београд: Centar za nove tehnologije – Viminacium.
- Kouzov, Christo.** 2002. Lead Roman Mirrors in Varna Archaeological Museum. *Archaeologia Bulgarica* VI. 3. Sofia: 63–99.
- Крунић, Славица.** 2000. *Римски медицински, фармацеутски и козметички инструменти са територије Горње Мезије*. Докторска дисертација. Филозофски факултет. Универзитет у Београду.
- Милошевић, Петар.** 1979. Три ранохришћанска гробна објекта у Срему. *Радо Војвођанских музеја* 25. Нови Сад: 115–120.
- Милошевић, Петар.** 1995. Римска некропола на излазници митровачке петље. 195–219. У *Археолошка истраживања дуж аутопута кроз Срем*, ур. З. Вапа. Нови Сад.
- Milovanović, Vebina.** 2008. *Rimsko olovo u Srbiji – eksploatacija, proizvodnja i upotreba*. Doktorska disertacija. Filozofski fakultet. Univerzitet u Beogradu.
- Митић, Милица.** 2014. *Жене и лимес: накит у римским утврђењима у Бердану*. Мастер рад. Филозофски факултет. Универзитет у Београду.
- Németh, György, and Szabó, Ádám.** 2010. To a beautiful soul. Inscriptions on lead mirrors. *Acta classica Univ. Scient. Debrecen* 46. Debrecen: 101–113.
- Petković, Sofija.** 2010. *Rimske fibule u Srbiji od I do V veka n. e.* Posebna izdanja. Knjiga 50. Београд: Arheološki institut.
- Петровић, Петар.** 1975. *Палеографија римских натписа у Горњој Мезији*. Београд: Археолошки институт.
- Поповић, Ивана.** 1992а. Радионица оловних предмета или светилишта култа подунавских коњаника у Виминацијуму. *Viminacium* 7: 29–56.
- Поповић, Ивана.** 1992б. *Римски накит у Народном музеју у Београду I: Прстење = Les Bijoux Romains du Musée National de Belgrade*. Антика = Antiquité VI/1. Београд: Народни музеј.
- Radman-Livaja, Ivan.** 2008. Roman belt-fittings from *Burgenae*. *Journal of Roman Military Equipment Studies* 16. 295–308.
- Redžić, Saša.** 2008. VTERE FELIX Belts Sets on the Territory of Viminacium. *Старинар* 58: 155–162.
- Sobin, Gustav.** 2000. Luminous Debris: Reflecting on Vestige in Provence and Languedoc. Berkeley, Los Angeles, Oxford: University of California Press. Dostupno na: <http://ark.cdlib.org/ark:/13030/ft5j49p06s/> (Datum pristupa: 30. 09. 2014)
- Спасић, Драгана.** 1996. Античка оловна огледала из Народног музеја у Пожаревцу. *Viminacium* 10 (1995–1996): 29–68.

Tudor, Dumitru. 1959. Le dépôt de miroirs de verre double de plomb trouve á Sucidava. *Dacia* (n.s.) 3: 415–432.

Величковић, Миливоје. 1959. Оловни оквири античких стаклених огледала из Народног музеја. *Зборник Народног музеја* 2-2 (1958–1959): 55–72.

Von Franz, Marie-Louise. 1995. *Projection and Re-Collection in Jungian Psychology: Reflections of the Soul*. Peru: Open Court Publishing Company.

Yangaki, G. Anastasia. 2009. North Syrian Mortaria and Other Late Roman Personal and Utility Objects Bearing Inscriptions of Good Luck. *Byzantina Symmeikta* 19. Athens: Institute for Byzantine Research: 247–287.

Ivana Kosanović

Institute of Archaeology, Belgrade

A LEAD MIRROR FRAME WITH AN INSCRIPTION FROM *DIANA* FORTRESS – A TOILET ARTICLE OR AN APOTROPAIC OBJECT?**Key words:** *Diana fortress, lead, mirror, frame, VTERE FELIX BENE, 3rd century*

During the systematic archaeological excavations in 1987 at the site of *Diana* fortress, near Kladovo, a lead frame of a convex glass mirror with an inscription was discovered. The precise location is the site of the military barracks. The layer in which the object was found is dated between the postseverian and the tetrarchic phase, the middle and the second half of 3rd century AD.

The frame is rectangular, almost square in shape and it is decorated with heart-shaped leaves, vine sprouts and grape clusters and has also an embossed *utere felix bene* inscription. *Utere felix* is written on the top side of the frame, and *bene* on the bottom side.

Another mirror frame, identical in all the details, has been found at Stojnik, at Mountain Kosmaj. Rectangular mirrors with *utere felix bene* inscription have been found also in *Pannonia*.

For now, there is not a unanimous opinion on the purpose of these miniature mirrors. It is not very likely that they were used as toilet articles, since the mirror itself is very small, usually not bigger than 2 cm in diameter. Also, their frames were made of lead, which is very brittle. These mirrors have been found usually in graves of women (sometimes in graves of children) and in sanctuaries, so they were considered to be grave furniture or votive gifts, usually dedicated to female deities. The other opinion is that they had an apotropaic purpose. *Utere felix* inscription is a very common inscription in 3rd century, and it appears, besides mirrors, on finger rings, fibulae, belts and other objects, which are also believed to have had an apotropaic purpose.

In case of the mirror frame from *Diana*, one assumption is that it might have belonged to a soldier, since it was found inside the fortress, at the military barracks. However, a possibility that the mirror could have belonged to a woman, a soldier's wife perhaps or a child, shouldn't be excluded, since lead miniature mirrors are usually found in graves of women and children or in sanctuaries associated with women. Also there is evidence which suggests female presence in military camps, *Diana* also.

CIP - Каталогизacija y publikaciji
Narodna biblioteka Srbije, Beograd

902/904

GLASNIK / Srpsko arheološko društvo ;
urednik Đorđe Janković. - God. 1, br. 1
(1984)- . - Beograd : Srpsko arheološko
društvo, 1984- (Beograd : Colorgrafx). -
24 cm

Godišnje. - Od br. 10 (1995) naslov: Glasnik
Srpskog arheološkog društva = Journal of
Serbian Archaeological Society
ISSN 0352-5678 = Glasnik - Srpsko
arheološko društvo
COBISS.SR-ID 6519298